
ÅRHUNDRETS SLUTT, RASENS UNDERGANG (MAX NORDAU)

REAKSJONENS TALERØR

Det aller beste bevis på at de europeiske borgere vitterlig tok opp kampen mot det de oppfattet som dekadanse, er Max Nordaus en gang berømte verk *Entartung* (Degenerasjon) (1892). I dag blir det bare lest av spesialister. På 1890-tallet var det en europeisk bestselger. Det er en hovedkilde for å danne seg et bilde av det europeiske *Establishments* syn på dekadansen og dens kulturelle ytringer mot slutten av det 19. århundre.

Nordau ble født i 1849 i Budapest, der han også vokste opp som sønn av en rabbiner opprinnelig fra Posen. Familiens språk var tysk. Han ble døpt Simha [=Simon] Maximilian Südfeld, men endret etternavnet to år etter farens død i 1874. I 1880 slo han seg ned i Paris, hvor han blant annet fulgte Charcots forelesninger om hysteri og tok den medisinske doktorgrad på en avhandling om «kvinnens kastrasjon» (*De la castration de la femme*) (1882).¹ Han ble boende i den franske hovedstaden til sin død i 1923. Ved siden av sin legegjerning virket han som utenlandskorrespondent for *Vossische Zeitung* i Berlin og *Neue*

Freie Presse i Wien, og ikke minst som kulturskribent og forfatter. I 1892 ble han venn av den ledende sionisten Theodor Herzl, og var fra da av sterkt engasjert i kampen mot anti-semittismen. Viktig for dette engasjementet ble høyforræderisaken mot den jødiske kapteinen Alfred Dreyfus i 1894.²

Nordau var en for datidens Europa typisk jødisk intellektuell, med forankring i flere land, kulturer og språk og med en imponerende allmenn og flerfaglig orientering. I dag er likevel Nordau stort sett glemt, og de som husker ham, har lett for å raljere over hans kvasi-vitenskapelige kulturkritikk. Det er imidlertid et ubestridelig faktum at Nordau hadde usedvanlig gode kunnskaper om sin samtid, og særlig om åndslivet, og at hans merkværdige blanding av reaksjonære og progressive idéer ikke var et spesielt jødisk fenomen, men temmelig utbredt i ledende skikt av europeiske politikere og intellektuelle. Derfor er, som alt sagt, *Entartung* et viktig kildeskrift for den som vil vite noe om hva borgerskapet på hans tid mente med «*fin de siècle*». Dette verket er også sentralt for den som er interessert i den historiske sammenhengen mellom psykiatri og ideologi. Det sier sitt at boken øyeblikkelig etter den første utgivelsen på Carl Dunckers forlag i Berlin ble oversatt til cirka femten språk.

DEGENERASJON

Noe som gjør *Entartung* både interessant og kuriøs, er at Nordau ikke nøyde seg med å beskrive og fordømme alle de fenomener han diagnostiserte som dekadente. I tillegg årsaksforklarte han dem og foreslo terapeutiske tiltak for å helbrede sivilisasjonen for dekadanse. Hans hovedbegrep, ved siden av «dekadanse» og «*fin de siècle*», var «degenerasjon», som stod sentralt i det 19. århundres psykiatri. «Degenerasjon» er dannet av genus, som på latin betyr «art», og fenomenet ble følgelig oppfattet som «av-artering» eller «avvik fra arten og det artsbestemte». Denne betydningen kommer enda klarere til uttrykk i den tyske termen *Entartung*.

Likevel var det i det 19. århundre langt fra full enighet om kriteri-

ene for «artsavvik». Til og med begrepet «art» bød på definisjonsproblemer. Psykiaterne var derfor temmelig vage når det gjaldt å bestemme grunnlaget for diagnosen «degenerasjon». De var også ideologiske. For det er ikke tvil om at psykiaternes overordnede målsetting var å arbeide for et samfunn og en sivilisasjon i størst mulig grad renset for «syke», «avvikende» og «unormale» elementer. Særlig gikk dette ut over mennesker og ytringer med stor potensiell og reell påvirkningskraft, ikke minst forfattere og deres tekster. Psykiatriens verdimes-

Det er ikke tvil om at psykiaternes overordnede målsetting var å arbeide for et samfunn og en sivilisasjon i størst mulig grad renset for «syke», «avvikende» og «unormale» elementer. Særlig gikk dette ut over mennesker og ytringer med stor potensiell og reell påvirkningskraft, ikke minst forfattere og deres tekster.

sige fundament var borgerlig og patriarkalsk, i den forstand at den satte likhetstegn mellom det «sunne og normale» og de verdier som borgerskapets fremskrittsorienterte menn representerte: familien, fedrelandet, de demokratiske institusjoner, fornuft, opplysning og respekt for tradisjonene. Alt og alle som kunne sies å undergrave disse verdiene, risikerte å bli stemplet som «degenerert». Dermed skjønner vi at det var psykiaterne selv som la grunnen for det folkelige og høyst uvitenskapelige innholdet i dette ordet: «syk», «sykelig», «umoralsk», «forfallen» – eller «dekadent».³

Vi oppdager snart at det er i den folkelige betydningen Max Nordau anvender diagnosen.

DE DEGENERERTE

Det var den franske legen Bénédict-Auguste Morel (1809–1873) som for første gang definerte begrepet «degenerasjon» i psykiatrisk sammenheng. Det skjedde i hans hovedverk, som Nordau beklager har hatt altfor få lesere: *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et*

morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maldives (Avhandling om menneskeartens fysiske, intellektuelle og moralske degenerasjon og om de årsaker som fremkaller disse sykelige varianter) (1857). Morels psykiatriske definisjon er øyensynlig influert av den biologiske, som sidestiller «degenerasjon» og «retrogresjon», det vil si det forhold at bestemte organer har gått tilbake eller har forsvunnet i løpet av artenes historie, for eksempel tenner hos fugl og bardehval.⁴ Et sitat Nordau henter fra Morels avhandling er illustrerende:

Den klareste idé vi kan danne oss om menneskeartens degenerasjon fremkommer når vi forestiller oss den som et sykkelig avvik fra en opphavelig type. Dette avvik, hvor enkelt man enn antar at det er i utgangspunktet, rommer ikke desto mindre overførbare elementer av en slik natur at den som bærer i seg kimen til dem, blir mer og mer ute av stand til å fylle sin funksjon som en del av menneskeheten, og at den intellektuelle vekst, som allerede er stanset i angjeldende person, også er truet med hensyn til hans etterkommere.⁵

Det er arveligheten som er det mest skremmende ved fenomenet degenerasjon. Både Morel og Nordau hevder at en avvikende, patologisk tilstand i ett slektledd med nødvendighet medfører tilsvarende avvik i det neste, som i tillegg, på grunn av denne svekkelsen, utvikler nye skavanker, som også, i neste omgang, overføres videre. Og slik kan det fortsette inntil den opprinnelige arten er fullstendig forkrøplet. Nordau presiserer at det som ifølge Morel atskiller degenerasjonen fra naturlig dannelse av nye biologiske arter, er at de patologiske varianter ikke oppstår for å bli værende, slik tilfellet er for de normale. De blir derimot rammet av sterilitet og dør etter noen generasjoner, ofte til og med før de har nådd det organiske forfallets laveste stadier (I, s. 32).

Den italienske rettsmedisineren Cesare Lombroso har en spesiell status i *Entartung*, som er tilegnet ham, og som også begynner med et åpent brev stilet til ham. Det mest interessante i vår sammenheng er at Lombroso alt hadde diagnostisert noen av kulturhistoriens ypperste representanter som degenererte (i *Genio e follia*, 1864) (Geni og

galskap). Dermed tjente han som modell for Nordau selv. Det han ønsket, var nemlig å klassifisere noen av de toneangivende menn i samtidens åndsliv som degenererte samfunnsfiender. Ikke desto mindre er det minst én klar forskjell mellom hans og Lombrosos syn på de kreative genier, idet Nordau holdt det for utelukket at degenererte kunne skape store verker, mens Lombroso mente store verker paradoksalt nok alltid var produkter av nervøse forstyrrelser. For Nordau fantes det sunne kunstnere og sunn kunst; for Lombroso var i prinsippet ingen kunst sunn. Men dette forhindret altså ikke at kunsten kunne være «stor» eller «skjønn» i hans perspektiv. Etter Nordaus syn, derimot, kunne bare sunn kunst være sann kunst.

De klareste symptomene på at menneskerasen var truet av undergang fant Nordau i Paris. Det mest iøynefallende symptomet var en «merkverdig konfus sjelelig disposisjon, skapt av på samme tid febrilsk uro og trykkende motløshet, av frykt for fremtiden [...]» (I, s. 5). Det var permanent fortvilelse og mangel på handlekraft som særkjente *fin de siècle*-estetene. De skilte seg ut fra den «evige natur» som mennesket i egenskap av artsvesen var en integrert del av. *Fin de siècle*-mentaliteten ble derfor ikke oppfattet som den dominerende, men som et degenerert avvik det gjaldt å beskytte seg mot for å sikre rasens sunne utvikling. *Fin de siècle*-prototypen var den hypersensible og hyperreflekterte des Esseintes i Huysmans' *A rebours*, som vies cirka femten sider i *Entartung*, sider Nordau-spesialisten Hans-Peter Söder holder for å være blant de viktigste i hele verket.⁶

Nordau finner i det hele tatt de fleste av sine eksempler i litteraturen. Men samtidig foretar han en kobling mellom de litterære eksemplene og deres opphavsmenn. Således blir også Huysmans stemplet som degenerert – akkurat som Ibsen, Nietzsche, symbolistene, Tolstoj, Wagner og Zola, for å nevne de *fin de siècle*-kunstnerne Nordau anser som de mest skadelige.

Hva var så deres fremste fellestrekk, altså beviset på at de alle sammen var degenererte? Det var «forakten for tradisjonell sømmelighet og tradisjonell moral» (I, s. 10). Nordau krever av kunsten at den skal være etisk oppbyggelig og optimistisk på kulturens og menneske-

hetens vegne. *Fin de siècle*-kunsten var det motsatte. Derfor måtte den fordømmes, enten den kalte seg «dekadent», «naturalistisk», «symbolistisk» eller «moderne». Ut fra sine psykiatrisk-ideologiske kriterier opphever altså Nordau distinksjonene mellom «modernisme» (Baudelaire; Mallarmé; m.fl.), «dekadanse» (Huysmans, m.fl.), «realisme» (Flaubert, m.fl.) og «naturalisme» (Zola, m.fl.). Men nå var det slett ikke uvanlig å slå disse kategoriene sammen. Det gjorde for eksempel også den norske litteraturforskeren Chr. Collin i samme tidsrom.⁷

Hvordan skulle da en «sunn» kunst være? På dette punktet viser den lærde Nordau seg å være heller populistisk. Idet han understreker at «den store majoritet av de midlere og lavere klasser naturligvis ikke er '*fin de siècle*'», uttrykker han sin overbevisning om at folk flest fortsetter å finne tilfredsstillelse i «de gamle og meget gamle former for kunst og poesi»:

De foretrekker romanene til herr Georges Ohnet fremfor alle symbolister, og Mascagnis *Cavalleria rusticana* fremfor alle verkene til Richard Wagners disipler og til Wagner selv. De morer seg kongelig over ørefikfarser og over simple varieté-sanger, og gjesper eller irriterer seg over Ibsens stykker (I, s. 13).

Det var bare en ganske liten minoritet som foretrakk den typiske *fin de siècle*-åndens estetiske uttrykk, hevder Nordau. Problemet i hans øyne var at den vesle eliten var så innflytelsesrik: Den bestod «for en stor del av rike og distingverte mennesker eller av fanatikere», og alle «snobber later som om de har samme smak som det eksklusive mindretall [...]» (I, s. 14).

Det ville likevel være galt å redusere Nordaus estetiske norm til bare å være populistisk, for den var også tradisjonalistisk, det vil si forankret i en bestemt oppfatning av fortidens store verker. Det er vesentlig i så henseende at Nordau forutsatte at den litterære kanon var moralsk oppbyggelig, i motsetning til *fin de siècle*-litteraturen, som han kaller usedelig («Priapos er blitt symbolet på dyd») (I, s. 26). Han gjør derfor Zola til skyteskive nummer én, idet han vanskelig kunne forutse den gamle opprørers hyllest til fremskrittet omkring århundreskif-

tet, et fremskritt som ifølge Zola selv måtte baseres på det bestående samfunns grunnverdier (jf. *Les Quatre Évangiles*, hvorav tre ble fullført: *Fécondité* (Fruktbarhet); *Travail* (Arbeid); *Vérité* (Sannhet)). Nordau forutså heller ikke Zolas modige forsvar for Dreyfus.

Nordau konsentrerer seg om *fin de siècle*-kunstnernes «intellektuelle stigmata», som han sier, og mener med det deres degenerasjons-symptomer. De viktigste av dem er:

- «Moralsk galskap», det vil si likegyldighet med hensyn til alle moralske regler og normer. Denne formen for galskap forklares med «monstrøs egoisme» og overdreven impulsivitet.
- Ekstrem emosjonell påvirkelighet. Den degenererte betrakter dette som et tegn på egen overlegenhet, og fordømmer derfor de følelsesmessig stabile som kalde og mindreverdige.
- Fravær av intellektuell dynamikk og livsmot, gjerne i form av lede, pessimisme, menneskefrykt og selvforakt. Dette karakteriseres også som en melankolsk tilstand.
- Handlingslammelse og viljesvakhet. For å rettferdiggjøre seg i egne øyne påstår den degenererte av denne typen gjerne å konstruere en «avkallsfilosofi», som Nordau assosierer med buddhisme, Schopenhauer og dennes disippel Eduard von Hartmann.
- Forkjærlighet for ørkesløse og usammenhengende drømmerier.
- Konstant tvil og skepsis i alle forhold, og manglende evne til å tilpasse seg gitte vilkår. Derfor betrakter Nordau mange revolusjonære og anarkister som degenererte.
- Mystisisme, det vil si overdreven gudstilbedelse og fromhet.

(I, s. 35-42)

Nordau mener at et helt spesielt degenerasjonstegn i samtiden er den hyppige dannelsen av kunstneriske grupperinger og skoler. Det sanne og sunne talent er bestandig personlig og spontant, påstår han; det er

bare hysterikere, nevrotikere og gale som søker sammen for å lage samme slags kunst, dominert av de samme besettelser (I, s. 54): «I dager de symbolister, slik de i går var realister eller pornografer» (I, s. 58). Men når de motepregede skoleretningene kunne ha slik vind i seilene, måtte det også ha noe med publikum å gjøre. Nordaus vurdering av de typiske *fin de siècle*-leserne går ut på at de generelt var hysteriske. Med det mener han altfor lett påvirkelige og godtroende: «Hvis man [...] forsikrer hysterikeren om at et verk er vakkert og dypt og har fremtiden for seg, tror han på det. Han tror på alt som blir meddelt ham på en tilstrekkelig gjennomtrengende måte» (I, s. 59).

Men hvordan kunne det ha seg at det var blitt så mange degenererte og hysterikere akkurat mot slutten av det 19. århundre? Hvorfor var det denne perioden som viste så alarmerende tegn på menneske-rasens degenerasjon? Nordau gir sitt svar på dette spørsmålet i et eget kapittel.

ÅRSAKER OG KONSEKVENSER

Med referanse til den nevnte dr. B.-A. Morel legger han aller størst vekt på den utstrakte bruken av stimuli (alkohol, tobakk, opium, hasjisj, arsenikk), fordervede næringsmidler (rug angrepet av mel-drøyesopp; dårlig mais) og farlig smitte (som ved syfilis og tuberkulose). Og han gjentar at degenerasjon i ett slektledd, uansett årsak, også fører til degenerasjon i neste ledd. Det dramatiske er at hvis et degenerert avkom av degenerte utsettes for de samme påvirkninger som sitt opphav, forfaller de hurtig helt ned til degenerasjonens laveste stadier: åndssvakhet, dvergvekst, osv. For å styrke sin argumentasjon, gjengir Nordau statistikker som viser en bemerkelsesverdig økning av tobakk-, alkohol- og narkotika-konsumet i Europa i perioden 1840–1890, særlig i Frankrike, der degenerasjonen påstås å være mest utbredt (I, s. 61–62).

For egen regning tilføyer Nordau en årsak til degenerasjon som Morel ikke hadde festet seg ved, nemlig livet i storbyen. Og han betrakter det både fra en biologisk og en moralsk synsvinkel. Fra begge syns-

vinkler er storbylivet like skadelig. Luften er helsefarlig, boforholdene er dårlige, og folk lever generelt altfor tett innpå hverandre. Derfor er dødeligheten i byene påfallende høy, sammenlignet med situasjonen på landsbygda. Den urbane virkelighet gir også grobunn for utskjelser og skjørlevnet, med eller uten bruk av giftige stimuli, og med eller uten pirrende underholdning i varieté-teatre og konsertsaler. Nordau ser en nær sammenheng mellom storbyen, umoralsk livsførsel og moderne tendenser i kunst og tenkning (I, s. 66). Det er lett å trekke på skuldrene av et slikt resonnement, men den samme tanken ligger utvilsomt under mye av motstanden mot modernismen i vårt eget århundre; det er særdeles tydelig i Norge.

Det mest originale innslaget i Nordaus analyse er kanskje tesen om hans generasjons tretthet. Av denne trettheten skulle for eksempel hysteriet følge som en direkte konsekvens. Vi husker påstanden om at det skulle være spesielt mange hysterikere i Europa mot slutten av 1800-tallet. Men hvorfor skulle folk være så mye trette omkringing århundreskiftet enn tidligere? Innebærer ikke en slik tanke at hele menneskeheten blir betraktet i analogi med et individ? Individet blir som kjent, biologisk sett, trette og trette, jo eldre det blir. Men kan det samme gjelde for menneskeslekten som sådan? Øyensynlig, ifølge Nordau. For han skriver at den siviliserte menneskehet i sin helhet var blitt overmannet av den samme slags tretthet som forvandler sunne individer til hysterikere. I løpet av tiden fra cirka 1840 til cirka 1890 hadde nemlig menneskenes livsvilkår undergått «en revolusjon som det ikke fantes maken til i verdenshistorien» (I, s. 67). De mest dyptgripende faktorer i denne revolusjonen var henholdsvis dampen (og med den dampbåten og jernbanen) og elektrisiteten, som hadde snudd opp ned på alles livsvaner. Disse oppfinnelsene hadde også hatt innflytelse på slike fenomener som brevskriving og bokutgivelser, og Nordau gir noen opplysende eksempler: I Tyskland mottok hver innbygger gjennomsnittlig 85 brev i 1840, mens tallet i 1888 var kommet opp i 200. I samme land utkom det henholdsvis 305 aviser og 1100 nye bøker i 1840, mens de tilsvarende tallene var 6800 og 18 700 i 1891. Hvis man tenker på at alle disse brevene, avisene og

bøkene skulle skrives og leses, samtidig som det skulle reises mer og arbeides mer, forstår man at hele livstempoet hadde økt voldsomt og blitt mer nervøst. Nordau anslår at hver mann i den siviliserte verden måtte arbeide fra fem til tjuefem ganger så mye i 1890 som et halvt århundre tidligere! Og de skjerpede krav om innsats og mobilitet hadde ikke ført til tilsvarende forbedring av kosthold og boforhold. Resultatet var at flere og flere falt av lasset og ble alvorlig svekket av kontinuerlig tretthet. Det fatale var at for Nordaus egen generasjon manifesterte trettheten og utslittheten seg som «ervert hysteri», mens det i neste slektledd ville være tale om «nedarvet hysterisme» (I, s. 73). Blant de påståtte symptomene på hysteri har jeg alt nevnt påvirkeligheten overfor de nye, degenererte kunstreninger. Andre symptomer er hang til kriminelle handlinger og selvmord.

Det er altså noe mer enn samfunnspsykiatri og sivilisasjonskritikk Nordau bedriver: Det er regelrett kulturpatologi. Og som nevnt var den moderne kulturepidemiens geografiske sentrum for ham Paris, den byen der han selv satt og skrev *Entartung*. Grunnen var at den franske hovedstaden var en stor, moderne metropol, og at franskmennene var mer svekket enn andre folk, først og fremst som følge av 1789-revolusjonen, napoleonstiden og den fransk-tyske krig, «den forferdelige katastrofen i 1870» (I, s. 77). Lenge hadde franskmennene sett på seg selv som Europas fremste folk; nå var de overmannet av tretthet:

Tusener av mennesker mistet forstanden. Man observerte til og med i Paris en veritabel epidemi av mentale sykdommer, som man fant et nytt navn for: beleiringsgalenskap. Og de som ikke direkte mistet forstanden, opplevde at deres nervesystem forandret seg for aldri mer å bli som før. Det forklarer at hysteri og nevrasteni forekommer så hyppig i Frankrike og viser seg i så forskjellige former [...] (I, s. 77).

Det er også den generelle franske sykdomstilstanden som anføres som forklaring på at det var i Frankrike «de mest vanvittige moter innenfor kunst og litteratur» måtte oppstå. Men motene hadde altså stor smitteeffekt, og hele Europa var mer eller mindre berørt. Derfor var det viktig å finne botemidler mot trettheten, hysteriet og degenera-

sjonen, rett og slett for å redde mennesket som art. Som ett botemiddel regnet Nordau åpenbart sin egen bok, som ironisk nok, tatt i betraktning at han var jøde, peker fremover mot totalitære kunstideologier i det 19. århundre. Ironisk nok skulle imidlertid «*Entartete Kunst*» under Hitler i stor grad bli utlagt som «jødisk kunst», akkurat som en dominerende *establishment*-oppfatning i 1890-årene var at «dekadent» og «degenerert» *fin de siècle*-kunst ikke minst var et jødisk fenomen. Både Charcot og den innflytelsesrike rettspsykiateren og sexologen Richard von Krafft-Ebing hevdet at jøder var mer disponert enn andre for nervesykdommer.⁸ Et sentralt moment i *Entartung* er derimot at tidens degenerasjon nettopp *ikke* var et spesielt jødisk fenomen, men rammet moderne byintellektuelle i sin alminnelighet.⁹